

УДК 159.96; 316.4

Бабенко К. А., Горобець Т. В.

МЕХАНІЗМИ СИМВОЛІЗАЦІЇ У СОЦІАЛЬНИХ ПРОЯВАХ

У статті розглянуто соціальні прояви символізації у релігії, віруваннях, геральдиці, народній творчості, традиціях та побуті українського та інших народів. Акцентовано увагу на психологічному змісті сакральних традицій, символічному значенні звичаїв, забобонів та амулетів.

Ключові слова: символізація, механізми символізації, натяк, згущення, зміщення, звичаї, традиції.

Постановка проблеми. Сучасні тенденції розвитку українського суспільства сприяють тому, що увага до національних традицій, звичаїв, побуту значно зросла. Дана тема розглядається з історичної, культурологічної, філософської точки зору, проте не меншу цікавість представляють психологічні дослідження змісту народних вірувань, прикмет в українському побуті, зокрема, соціальні прояви символізації.

Мета статті – дослідити психологічний зміст та соціальні прояви механізмів символізації.

Результати теоретичного дослідження. Проведений теоретичний аналіз показав, що дослідження проблеми символізації змісту несвідомого було розпочате у психоаналізі (З. Фрейд, Е. Гловер, Ч. Ракрофт, Ч. Музатті, Ж. Лакан, Ж.-Л. Додде, Р. Руссійон, Ч. Райкрофт, А. Беккер, П. Орбан, Ф. Тайсон, Р. Тайсон) та філософії (О. Ф. Лосев, Н. В. Кулагіна), особливого значення дослідження проблеми символізації змісту несвідомого набуло у сучасній психодинамічній теорії (Т. С. Яценко) у контексті використання методу психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків. Також проблему функціонування символізації досліджували І. М. Сеченов, Е. Блейлер, Р. М. Грановська, І. Я. Березна та інші науковці.

Символізація змісту несвідомого – це процес, за посередництва якого відбувається маскування витісненого змісту від свідомості. Під символізацією розуміють: символізм (Е. Гловер), символічну функцію (К. Г. Юнг); психоаналітичний символізм (Х. Блюм); частковий прояв глобальної символічної функції (Ж. Лакан, Р. Руссійон, Б. Мур, Б. Файн); захисний механізм "Я", що полягає у заміщенні об'єкту потягу символом і перенесенні на нього відповідного відношення (Р. Ф. Додельцев, Т. В. Панфілова); символічні симптоматичні дії (П. Орбан); процес маскування витісненого змісту від свідомої цензури з метою його прояву у поведінці (Т. С. Яценко).

Символізація виконує дві основні функції: маскування несвідомого змісту психіки суб'єкта та вираження його у свідомості. Процес символізації складається з двох процесів: інтрапроцеса, який дозволяє видозмінити та зберегти витіснений зміст та екстрапроцеса, що переносить матеріал у замаскованій формі до свідомості.

В даній статті ми спробуємо проаналізувати соціальні аспекти символізації, які презентуються в універсальних символах. Феномен символізації широко проявляється у соціальній взаємодії людей: у релігії, ритуалах, модних тенденціях тощо. Розглянемо дане питання докладніше. Явище символізації, тобто приписування предметам та явищам додаткових смислів (в першу чергу сакральних), спостерігається з епохи палеоліту [7]. У світосприйнятті первісних людей надприродні сили втілюються у явищах природи, у різних істотах, а потім, як справедливо зазначають В. В. Уцьонова та Н. В. Старих, у витворах людей: фетишах, культових зображеннях тощо [7]. Сюди можна віднести і талісмани, яким приписувалися різноманітні функції. Приміром, у Туреччині в готелях, магазинах, кафе і т.д. є специфічне зображення – "око", традиція прикрашати яким приміщення та вбрання збереглося з домусульманських часів, яке символізує захист від негативного впливу окремих людей ("поганого" погляду) – зустрічне "око", що протистоїть "поганій" людині. У символічному значенні, на що вказує Х. Керлот, погляд порівнюють із зубцями в смислі захисного бар'єру, який людина виставляє проти оточуючого її світу [2, с. 112].

Представляє інтерес те, що у природі існує подібний захисний механізм, коли у тварин наявне зображення очей на тілі – зокрема у окремих метеликів. Даний механізм використовується людьми для захисту аеродромів від птахів, коли вивішуються великі зображення очей, оскільки у природі прямий погляд символізує небезпеку. До речі, в окремих іконах також використовується подібний механізм, бо в віруючих створюється враження, ніби святий, зображений на іконі, слідкує за віруючим, не зважаючи на його розташування у церкві. Цей ефект пояснюється просто: зіниця в зображенні святого знаходиться

точно посередині ока, що створює ілюзію "слідкування". Відзначимо, що зображення ока часто зустрічається у тематичних психомалюнках.

Вірування, прикмети, ритуали, обряди – все це також прояви символізації. Приміром, існує така загальновідома прикмета: якщо чорна кішка перейде дорогу, то чекай на неприємності. У ній також проявляється символізація, оскільки дорога символічно співвідноситься з життєвим шляхом особистості, вважається, що дорога – "місце, де проявляється доля, вдача людини..." [1, с.163], при цьому перехід дороги – начебто символічне переривання життєвого шляху людини, її долі чи вдачі. На особливу увагу у цій прикметі заслуговує образ чорної кішки. У віруваннях слов'ян кішка (кіт) вважається небезпечною істотою, оскільки начебто стоїть на перетині реального і потойбічного світів. В українських селах існувало переконання, що на кішку може обертатися відьма. Крім цього саме чорне забарвлення тварини символізувало ніч, смерть, траур та горе [1]. Тобто, згущення цих вірувань і призвело до утворення вищезгаданої прикмети. Таким чином, перехід дороги чорною кішкою символізував "забирання" вдачі або долі людини чи навіть життя відьмою.

Символізація рельєфно проявляється у народних обрядах. Обряд – "сукупність установлених звичаєм дій, в яких втілюються які-небудь релігійні уявлення чи побутові традиції" [4, с. 424]. Так, вважається, що при народженні дитини у будинку, де відбуваються пологи, мають бути відкриті всі двері, замки тощо, що начебто сприяє легкому входженню дитини у цей світ. Даний обряд можна пояснити з точки зору архетипічної символіки, оскільки двері символізують жіночість, пов'язану з материнством; відкриті двері – "відкрита" жіночість, тобто реалізована через здійснення материнської функції [2]. Зазначимо, що К. Г. Юнг починаючи з 1946 року підкреслював необхідність розмежування понять архетипу, що є "першообразом" та архетипічного образу, який є похідним від архетипу, оскільки є формою, через яку архетип актуалізується.

Звичай – "загальноприйнятий порядок, традиційно встановлені правила суспільної поведінки" [4, с. 429]. Так, 11 вересня в день православного релігійного свята Усічення глави Іоанна Хрестителя за народним звичаєм не вживається нічого круглого з їжі: картопля, яблука, капуста, кавуни, цибуля тощо. Також цього дня існує заборона на різання ножем [3]. Фактично тут спостерігається символізація: в цей день відбулася, як вважається, страта Іоанна Хрестителя шляхом відтинання голови, тому у народному звичаї відбулося символізування: всі круглі предмети (капуста, горіхи тощо) символічно відображають голову Іоанна Хрестителя, різання ножем – відображення символічної страти, а відмова від різання та вживання у їжу певних страв – символізує неучасть у страті Іоанна Хрестителя.

Інший приклад – 16(29) червня церква відзначає день св. Тихона Амафунтського. У народі про цей день говорять: "З Тихона сонце йде тихіше", що підтверджується астрономічними даними (до кінця червня Земля зменшує швидкість обертання навколо Сонця на 3600 км/годину). Однак це явище в народі поєднано саме з цим святом, оскільки слово "Тихон" походить від слова "тихо", "стихати", окрім цього вважається, що "На Тихона співучі птахи стихають (окрім солов'я і зозулі)", що також підтверджується науковими даними. В народі існує переконання, що Тихон сприяє зменшенню (стиханню) болю [3]. Тобто в цьому віруванні відбувається символізація і ми бачимо дію її такого механізму як *згущення*, оскільки саме одному дню – святого Тихона – приписувався одночасно астрономічний, орнітологічний, релігійний та терапевтичний вплив та *натяку* – оскільки ці явища пов'язані зі словом "тихо": тихіше йде, Тихон, стихають співи, стихає біль.

Термін "релігія" у словниках подається як "одна з форм ідеологічної надбудови – сукупність містичних уявлень, що ґрунтується на вірі у чудодійні надприродні сили та істот, які є предметом поклоніння" [4, с. 668]. Зауважимо, що у релігії широко застосовується символізація. Так, у іконах більшість зображень є символічними. Приміром, голуб у православній релігії – символ Святого Духа, у слов'янських віруваннях – душа померлого, у віруваннях германців – символ душі [2], в сучасному світі голуб – символ миру, у китайському віруванні Фен-шуй – голуби символізують кохання.

Символізація широко представлена у модних тенденціях. Мода – "сукупність звичок та смаків (у відношенні одягу, туалету), що панують в певному суспільному середовищі в визначений час; зразки предметів одягу, що відповідають таким смакам; манера поведінки, звичай" [4, с. 348]. Так, мисливці часів палеоліту прикрашали себе намистом з зубів впольованих хижаків, що символізувало їх везіння та вправність, тобто ієрархію у племені. Якщо прослідкувати цю традицію далі, то звертає увагу у більш пізній історичний період мода на намиста з коштовних каменів чи з монет, що свідчило про успішність даної людини та про її статус у суспільстві. Зокрема можна навести приклад з української історії стосовно моди на коралові намиста, за розміром намистин та кількістю ниток якого визначали статус дівчини. При цьому, дорогоцінне каміння символізувало й інший зміст – зокрема корал – "водне дерево" як символ сполучає у собі символіку дерева та океану, крім цього, корал, згідно досліджень Х. Е. Керлота, уособлює корені земного дерева, а його колір – червоний асоціюється з кров'ю [2]. Таким чином, коралове намисто могло символізувати й рід (предків) дівчини, оскільки у символіці коралу відбувається поєднання червоного кольору (крові) та коренів (пращурів), особливо по жіночій лінії (символ води).

Однією з модних тенденцій сучасності є татуювання – тобто нанесення на тіло малюнків, написів шляхом введення під шкіру спеціальних фарб за допомогою колючих та ріжучих інструментів. Татуювання застосовується з давніх часів і виконує, згідно з дослідженнями В. Ф. Пірожкова, наступні функції: релігійну (в давнину татуювання означало приналежність до божества та виступало магічним захистом від злих духів, було зображенням тотему тощо), естетичну, сигнальну, особистісно-установочну, стратифікаційну, при цьому, науковець зазначає, що остання функція "веде свою історію з далекого минулого", оскільки у древніх народів вожді та воїни мали особливі відмінності у малюнках, що наносилися на тіло; при зміні статусу наносилися певні знаки і символи [5, с. 156]. Дослідивши татуювання В. Ф. Пірожков виділив наступні елементи: грецький хрест (що відображає кількість судимостей, термін позбавлення волі, релігійну приналежність); фашистський хрест (незадоволення існуючим режимом та сексуальну агресію); крапка (як клеймо за провину у групі засуджених); зброя; карти, пляшка, келих, кістки, шприці (як атрибути злочинного способу життя); птахи, змії, тигри, леви тощо; пейзаж (використовується для вираження певних ідей); дзвоник, решітка, колюча проволочка (що означають ізоляцію) тощо. В багатьох татуюваннях, на нашу думку, проявляється такий механізм символізації як *згущення* [5].

Феномен символізації рельєфно представлений у народній творчості. Так дослідниками О. О. Гасюк та М. Г. Степан відзначається, що в українській народній вишивці спостерігаються геометричні (кружечки, трикутники, ромби, лінії, хрести), рослинні (виноград, дубове листя, хміль, барвінок тощо) та зооморфні орнаменти (кінь, заєць, риба, жаба, півень, голуб, зозуля, метелик, жук тощо). Процес символізації спостерігається і в усній народній творчості – казках, прислів'ях, приказках. Так, наприклад, російське прислів'я: "Сказка – ложь, да в ней намек – добрым молодцам урок", що вказує на вияв механізмів символізації у казках.

У контексті розгляду даної проблеми не можна оминати увагою і геральдичну символіку, подібність до первинно-родових тотемів якої відзначають окремі вчені [7]. Так, у гербах досить часто використовуються леви, орли, коні тощо. Крім цього привертає увагу і подальша символізація, зокрема геральдичних символів у державну символіку. Приміром, двохглавий орел як елемент російського герба (результат дії такого механізму символізації як згущення) символізує звернення лівої голови орла до минулого (означає історичне знання), а правої – до майбутнього (означає передбачення), але при цьому "дві голови затуляють пізнання істинної долі, що лежить у теперішньому" (цит. за [2, с. 599]). Зауважимо, що багатолікість часто зустрічається у міфології: дволикий Янус, трьохлика Геката тощо. Також багатолікість зображується у тематичних психомалюнках.

Дію символізації можна бачити у прапорі, оскільки в реальності прапор – це шмат тканини на дерев'яній палиці, але прапор символізує державу, батьківщину, цінності морального плану тощо. Вважається, що під час війни, якщо прапор окремого полку збережено, то і полк – збережено, незважаючи на чисельність солдат, які вижили під час бою. Символічним було і святкування Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні у Москві на Червоній площі у 1945 році, коли прапори та штандарти німецьких дивізій кидалися на землю, що символізувало падіння фашистської Німеччини.

Символізація проявляється і при створенні фетишів – предметів безумовного визнання, сліпого поклоніння, що часто спостерігалось у радянській історії, коли окремому вождю ставилася велика кількість пам'ятників, його висловлювання розвішувалися на плакатах по державних закладах, а день народження відзначали як велике всенародне свято [4]. У країнах з тоталітарними режимами це спостерігається і досі, приміром, на Кубі – пам'ятники Ф. Кастро тощо.

Феномен символізації також спостерігається у соціальній взаємодії людей, приміром зберігання речей, що належали втраченим коханим людям, є яскравим прикладом дії механізмів символізації: згущення (оскільки певний предмет уособлює кохану людину), зміщення (оскільки почуття, що першопочатково призначалися даній людині переносяться на окремий предмет) [48]. Також символізація проявляється в ситуації виникнення особистісних символів (випадкових), описаних Е. Фроммом, коли зв'язок символу з тим, що він символізує встановлюється самою людиною через свій особистий досвід, приміром, коли запах парфумів, що супроводжує романтичну зустріч, викликає в подальшому відповідний настрій. У даному випадку спрацьовує механізм символізації натяк, коли за одним елементом (запах парфумів) відтворюється цілісна сукупність відчуттів.

У соціальних ефектах також присутня символізація. Так, ефект ореолу – "тенденція того, хто оцінює, присуджувати індивідууму високі оцінки за багатьма параметрами внаслідок переконання, що цей індивідуум володіє певною рисою, яка є сильно вираженою" [6, с. 1039]. При виникненні ефекту ореолу, на нашу думку, спрацьовують наступні механізми символізації: гіперболізація окремої риси людини; зміщення високої оцінки на інші якості (часто уявні) суб'єкта та згущення (оскільки відбувається оцінка різних якостей людини за проявом лише одної). Наведемо приклад, про який розповіла Л. – учасниця групи АСПН: "Мій обранець О. був високим, струнким. Але насамперед я звернула увагу на його голос, який в точності відповідав голосу Шерлока Холмса (у виконанні В. Ліванова), який був моїм улюбленим кіногероєм. І відразу я закохалася. Тепер, після роботи у групі АСПН, після навчання на психологічному факультеті зрозуміла, що тут спрацьовував ефект ореолу,

оскільки я за однією рисою (голосом) ідентифікувала його з Шерлоком Холмсом і приписала йому ті благородні риси, яких у нього в дійсності не було...". В даному випадку спрацював такий механізм символізації як *натяк* – "голос подібний до Шерлока Холмса" виступив вказівкою на очікувані як у Ш. Холмса благородних рис. Також простежується *згущення*, оскільки за однією рисою Л. "бачить", тобто приписує О. сукупність рис Ш. Холмса та *зміщення*, оскільки Л. свою захопленість кіногероєм переносить на реальну людину О. У даній ситуації, як продемонструвала подальша робота з Л., спостерігалися відголоски її едіпової ситуації.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, феномен символізації проявляється у соціумі: в державній атрибутиці, релігії, геральдиці, народній творчості, ритуалах, модних тенденціях, забобонах тощо. Тема дослідження є актуальною, зважаючи на сучасні процеси в Україні та потребує подальшого вивчення.

Використані джерела

1. Войтович В.М. Українська міфологія / В.М. Войтович. – К.: Либідь, 2002. – 664 с.
2. Керлот Х. Э. Словарь символов. / Х.Э. Керлот. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
3. Круглый год. Русский земледельческий календарь / Сост., вступ. ст. и прим. А. Ф. Некрыловой. – М.: Правда, 1989. – 496 с.
4. Ожегов С.И. Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М.: Советская Энциклопедия, 1964. – 900 с.
5. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. / В.Ф. Пирожков. – М.: "Ось-89", 2001. – 704 с.
6. Психологическая энциклопедия / Под ред. Р.Корсини, А.Ауэрбаха. – СПб.: Питер, 2003. – 1096 с.
7. Ученова В.В., Старых Н.В. История рекламы: детство и отрочество. / В.В. Ученова, Н.В. Старых. – М.: Смысл, 1994. – 96 с.

Babenko K.A., Horobets' T.V.

MECHANISMS OF SYMBOLIZATION IN SOCIAL MANIFESTATIONS

The paper deals with the theoretical analysis of the symbolization mechanisms of the unconscious contents, which was launched in psychoanalysis (S. Freud, E. Glover, Ch. Rycroft, C. Muzatti, J. Lacan, J.-L. Dodd, R. Roussillon, Ch. Rycroft, A. Becker, P. Orban, F. Tyson, R. Tyson and others) and philosophy (O.F. Losev, N.V. Kulagin). The study on the symbolization of the unconscious contents became important in modern psychodynamic theory (T.S. Yatsenko, K.A. Babenko, T.V. Bohdan, T.V. Horobets', etc.) in the context of using the psychoanalysis method of thematic psycho-drawings complex. The examples of social manifestations of symbolization in religion, beliefs, heraldry, embroidery, folk art, traditions and daily life of Ukrainian and other nations are mentioned. Attention is focused on the social aspects of symbolization, which are presented in universal symbols, on a psychological sense of sacral traditions, practical sense of customs, symbols and amulets.

The expression of such symbolization mechanisms as compression, hint, displacement that are clearly manifested in folk rituals, superstitions and so on, is objectified in the article. Also the influence of abovementioned mechanisms is presented in social phenomena, including the aureole effect. Their understanding is essential in today's professional activity of applied psychologists, sociologists, culturologists and others.

Key words: *symbolization, symbolization mechanisms, hint, compression, displacement, customs, traditions, rituals.*

Стаття надійшла до редакції 04.03.2015 року